I J R S S I S, Spl Issue (IV), March-2022 : 260-263
A Double-Blind Peer Reviewed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347 – 8268 & 2347-8209 (P)
Original Article
Reg. No. : MH-NGP/0000167
INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE AND INFORMATION STUDIES
© VMS RESEARCH FOUNDATIONwww.ijrssis.in

भारतातील सहकारी क्षेत्रातील बँकांचा अभ्यास: समस्या आणि संभावना

डॉ. राजेश्वर दिनकर रहांगडाले

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाविद्यालय, चिमूर, जिल्हा—चंद्रपूर

Communicated :20.02.2022	Revision : 15.03.2022 Accepted :25.03.2022	Published: 30.03.2022

सारांश :

हा पेपर भारतीय सहकारी क्षेत्रातील बँकांच्या समस्या आणि संभावनाचे विश्लेषण करण्याच्या हेतूने लिहिण्यात आला आहे. सहकार क्षेत्राने गेल्या काही वर्षांत राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे आणि प्रचंड वाढ केली आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्थेत सहकारी बँका महत्त्वाची भूमिका बजावतात. या बँका भारताच्या बँकिंग आणि वित्तीय व्यवस्थेतही मोठा वाटा उचलतात. ग्रामीण आणि शहरी भागातील सहकारी बँकांची भूमिका आजकाल मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे कारण प्राथमिक सहकारी संस्थांमध्ये वाढ झाली आहे आणि ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागांना वित्तपुरवठा करण्याची त्यांची मुख्य भूमिका दिवसेंदिवस वाढत आहे. तथापि, सभासदांच्या हिताचे रक्षण करण्यात आणि ज्यासाठी या संस्थांचे आयोजन करण्यात आले होते त्यांची पूर्तता करण्यात कमकुवतपणा दिसून आला आहे. काही यशस्वी सहकारी संस्था वगळता भारतातील सहकारी चळवळ ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत परिवर्तन घडवून आणण्यात अपयशी ठरली आहे. या पेपरात भारतातील सहकारी क्षेत्रातील बँकांना भेडसावणाऱ्या काही समस्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न आहे.

बीजशब्द : सहकारी बँका, कृषी, सरकार, सहकारी सोसायट्या.

प्रस्तावना :

अलिकडच्या काळात नूतनीकरण केलेल्या अर्थव्यवस्थेच्या प्रमुख क्षेत्रांपैकी एक म्हणजे आर्थिक क्षेत्र हे अर्थव्यवस्थेचा 'मेंदू' म्हणून काम करते. ते अंतिम बचतकर्त्यांकडून अंतिम गुंतवणूकदारांपर्यंत संसाधने पोहोचवण्यासाठी पूल म्हणून काम करते. परिणामी, संसाधन जितकी अधिक सुलभ होतील, तितकी कमी किमतीत ही संसाधने अंतिम गुंतवणूकदारांना उपलब्ध होऊ शकतील, त्यामुळे गुंतवणूक आणि उत्पादन वाढेल. भारतातील सहकार क्षेत्र हे जगातील सर्वात मोठे क्षेत्र आहे आणि ते रोजगार निर्मिती, दारिद्रय निर्मूलन आणि अन्न सुरक्षा यांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. भारतातील सहकारी पत व्यवस्था जगातील सर्वात मोठे नेटवर्क आहे. सहकारी संस्थांनी भारतीय कृषी क्षेत्रात व्यावसायिक बँकांपेक्षा जास्त कर्ज दिले आहे. भारतासारख्या विशाल देशात सहकारी संस्थाना खूप महत्त्व आहे.

सहकारी संस्थाचे महत्त्व:

१) ही संस्था गरीब, अशिक्षित आणि अकुशल लोकांसाठी आहे.

२) ही परस्पर मदत आणि सामायिकरण संस्था आहे.

३) ही संस्था वर्ग संघर्ष आणि सामाजिक विघटन कमी करते.

४) ही नोकरशाहीतील दुष्कृत्ये आणि राजकीय गटांमधील मूर्खपणा कमी करते.

५) कृषी विकासातील अडथळे दूर करते.

६) लघु आणि कुटीर उद्योगांसाठी पोषक वातावरण निर्माण करते.

सहकारी बँक ही एक आर्थिक संस्था आहे जी तिच्या सदस्यांची असते, ते त्या बँकेचे मालक आणि ग्राहक असतात. सहकारी बँका ब—याचदा स्थानिक किंवा व्यावसायिक समुदायाशी संबंधित असलेल्या किंवा समान हितसंबंध असलेल्या व्यक्तींद्वारे तयार केल्या जातात. सहकारी बँका सामान्यत: त्यांच्या सदस्यांना बँकिंग आणि वित्तीय सेवा (कर्ज, ठेवी, बँकिंग खाती) प्रधान करते.

प्रस्तुत संशोधन अभ्यास खालील उद्दिष्टांसह पूर्ण करण्यात आला आहे.

१) सहकारी बँकांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि संभावनांचा अभ्यास करणे.

२) सहकारी तत्त्वे जाणून घेणे.

३) सहकारी बँकांची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी योग्य त्या उपाययोजना सुचवणे.

सहकारी तत्त्वे:

१) ऐच्छिक आणि मुक्त सदस्यत्व :— सहकारी संस्था या स्वयंसेवी संस्था आहेत. लिंग, सामाजिक, वांशिक, राजकीय किंवा धार्मिक भेदभाव न करता सदस्यत्वाच्या जबाबदाऱ्या स्वीकारण्यास इच्छुक असलेल्या सर्व व्यक्तींसाठी खुल्या आहेत.

I J R S S I S, Spl Issue (IV), March-2022 : 260-263
A Double-Blind Peer Reviewed Journal
OPEN ACCESS
e-ISSN 2347 – 8268 & 2347-8209 (P)
Original Article

२) लोकशाही सदस्य नियंत्रण:— सहकारी संस्था या त्यांच्या सदस्यांद्वारे नियंत्रित केलेल्या लोकशाही संस्था आहेत, ज्या धोरणे ठरवण्यात आणि निर्णय घेण्यात सक्रियपणे सहभागी होतात. निवडून आलेले प्रतिनिधी सभासद असतात. प्राथमिक सहकारी संस्थांमध्ये सभासदांना समान मतदानाचा अधिकार (एक सदस्य, एक मत) असतो आणि इतर स्तरावरील सहकारी संस्था लोकशाही पद्धतीने आयोजित केल्या जातात.

३) सदस्यांचा आर्थिक सहभाग:— सभासद त्यांच्या सहकारी संस्थेच्या भांडवलात न्याय्यपणे योगदान देतात आणि लोकशाही पद्धतीने नियंत्रित करतात. भागभांडवल सहकारी संस्थांची मालमत्ता असते. सभासदांना बऱ्याचदा मर्यादित स्वरूपात आधिशेष वाटप करतात.

४) स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य:— सहकारी संस्था ह्या स्वायत्त, स्वयं—मदत संस्था आहेत. या संस्थांचे नियंत्रण सदस्य करतात. जर त्यांनी सरकारांसह इतर संस्थांशी करार केला असेल किंवा बाह्य स्त्रोतांकडून भांडवल उभारले असेल तर ते त्यांच्या सदस्यांद्वारे लोकशाही पद्धतीने नियंत्रित केले जाते.

५) शिक्षण, प्रशिक्षण आणि माहिती:— सहकारी संस्था त्यांचे सदस्य, निवडून आलेले प्रतिनिधी, व्यवस्थापक आणि कर्मचारी यांना शिक्षण आणि प्रशिक्षण देतात जेणेकरून ते त्यांच्या सहकारी संस्थांच्या विकासात प्रभावीपणे योगदान देऊ शकतील.

६) सहकारी संस्थांमध्ये सहकार्य:— सहकारी संस्था त्यांच्या सदस्यांना सर्व सेवा प्रभावीपणे देतात आणि स्थानिक, राष्ट्रीय, प्रादेशिक आणि आंतरराष्ट्रीय संरचनांद्वारे एकत्र काम करून सहकारी चळवळ मजबूत करतात.

७) समुदायाची चिंता:— सदस्यांच्या गरजांवर लक्ष केंद्रित करताना, सहकारी संस्था त्यांच्या सदस्यांनी स्वीकारलेल्या धोरणांद्वारे त्यांच्या समुदायाच्या शाश्वत विकासासाठी कार्य करतात.

सहकारी क्षेत्रातील बँकांच्या समस्या:

१) लोकशाही तत्त्वाचा अभाव:— सहकारी बँका लोकशाही तत्त्वांवर चालवावे आणि वेळेवर, मुक्त आणि निष्पक्ष पद्धतीने निवडणुका घ्याव्या. बहुसंख्य सभासद तसेच संचालकांना त्यांच्या निरक्षरता आणि उदासीन वृत्तीमुळे सोसायटीच्या उपक्रमांची माहिती नसते असे निदर्शनास आले आहे. सामान्यत: राजकीय पार्श्वभूमी असलेले प्रबळ राजकारणी समाजाच्या संसाधनांचा अवाजवी फायदा घेण्यासाठी वापर करतात. बहुसंख्य सभासद सहकार चळवळीचे उद्दिष्ट आणि लोकशाहीच्या भावनेबाबत अनभिज्ञ असतात.

२) निष्पक्ष ऑडिट:— सहकारी बँकांचे लेखापरीक्षण हे लेखापरीक्षण विभागाच्या अधिकाऱ्यांद्वारे केले जाते आणि ते नियमित किंवा व्यापक नसते. लेखापरीक्षण आणि अहवाल सादर करण्यात मोठ्या प्रमाणावर विलंब करण्यात येतो. लेखापरीक्षण हे उपलब्ध असलेल्या खात्यांपुरते मर्यादित असते आणि खाती आणि रेकॉर्ड पूर्ण, अचूक आणि अद्यावत आहेत की नाही हे अहवाल क्वचितच तपासतात. कर्ज मंजूर करण्याच्या प्रक्रियेचे पालन करणे आणि त्यांची वसुली करणे किंवा कर्जदारांच्या नोंदवलेल्या वैशिष्ट्यांची सत्यता योग्यरित्या तपासली जात नाही. शिवाय, खरेदी प्रक्रियेत पदाधिकाऱ्यांकडून त्यांच्या निहित स्वार्थापोटी मोठ्य प्रमाणात अनियमितता आणि हेराफेरी केली जाते त्यामुळे समाजाचे नुकसान होते.

३) गैरव्यवस्थापन आणि हाताळणी:— संस्थांचे भागधारक आणि सभासद असलेल्या शेतकऱ्यांचा सहभाग ही चळवळीची ताकद आहे. परंतु कालांतराने लोकशाहीची कल्पना भ्रष्ट झाली आणि राजकीय पार्श्वभूमी असलेले श्रीमंत लोक अधिक शक्तिशाली झाले. यामुळे सहकारी संस्थांची रचना बदलली. प्रशासकीय मंडळांच्या निवडणुकांमध्ये, पैसा हे इतके शक्तिशाली साधन बनले की अध्यक्ष आणि उपाध्यक्षांची सर्वोच्च पदे सहसा सर्वात श्रीमंत राजकीय व्यक्तींकडे गेली. सहकारी संस्थांनी ग्रामीण भारतात आणलेली सामाजिक शक्ती हळूहळू हायजॅक करून राजकीय हत्यारात बदलली.

४) सरकारी हस्तक्षेप:— सरकारने सुरुवातीपासूनच सहकारी चळवळींना आश्रय देण्याची वृत्ती स्वीकारली आहे. सहकारी संस्थांना या सरकारच्या प्रशासकीय व्यवस्थेचा एक भाग असल्यासारखे वागवले गेले. त्यामुळे या संस्थांच्या कामकाजात सरकारी हस्तक्षेप हा अत्यावश्यक घटक बनला. परिणामी लोकांचा चळवळीबद्दलचा उत्साह वाढला नाही. चळवळीचे स्वातंत्र्य आणि स्वावलंबन केवळ कागदावर आणि फायलींवरच राहिले.

५) आधुनिक बँकिंग पद्धती:— सहकारी बँकांकडे बँकिंगच्या आधुनिक पद्धती कार्यरत नाहीत उदा. नेट बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, ऑनलाइन बँकिंग, ई—बँकिंग, एटीएम बँकिंग आणि इतर सर्व आधुनिक बँकिंग पद्धती. त्यामुळे सहकारी बँका मार्केटिंगच्या आधुनिक युगात बॅकफूटवर राहिले आहेत.

६) प्रचार आणि प्रसाराचा अभाव:— लोकांना सहकारी चळवळीची उद्दिष्टे, समाजाच्या पुनर्बांधणीत ते देऊ शकणारे योगदान आणि सहकारी संस्थांचे नियम आणि कायदे याबद्दल नीट माहिती नसते. लोक या संस्थांकडे सरकारकडून सुविधा आणि सवलती मिळवण्याचे साधन

म्हणून पाहतात. जोपर्यंत लोकांना सरकारकडून काहीतरी मिळावे अशी अपेक्षा असते, तोपर्यंत सोसायट्या कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे कार्यरत राहतील. शिक्षणाचा अभाव, गावातील घाणेरडे राजकारण, सहकारी संस्थांच्या जातीवादावर होणाऱ्या निवडणुका, सरकारी अधिकाऱ्यांची नोकरशाहीची वृत्ती हे सहकार चळवळीची योग्य माहिती पोहोचवण्यात आणि लोकांचे प्रबोधन करण्यात अडथळे येतात.

७) मर्यादित कार्यक्षेत्र:— सहकारी सोसायट्यांचा आकार खूपच लहान राहिला आहे. यातील बहुतांश सोसायट्या काही सदस्यांपुरत्या मर्यादित आहेत आणि त्यांचे कामकाज फक्त एक किंवा दोन गावांपर्यंत विस्तारले आहे. परिणामी त्यांची संसाधने मर्यादित राहतात, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या साधनांचा विस्तार करणे आणि त्यांच्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार करणे अशक्य होते. बहुसंख्य सोसायट्या एकल हेतू असलेल्या सोसायट्या आहेत. या कारणास्तव या संस्था मदत मागणाऱ्या व्यक्तींचा संपूर्ण विचार करू शकत नाहीत किंवा वेगवेगळया समस्यांचे विश्लेषण आणि निराकरण करू शकत नाहीत. अशा प्रकारे या संस्थांनी केलेली मदत पुरेशी नसते.

८) कार्यात्मक कमजोरी:— सहकार चळवळीला सुरुवातीपासूनच प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांच्या अपुऱ्यापणाचा सामना करावा लागला आहे. प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता असण्याचे प्रमुख दोन कारणे आहेत.

(अ) कर्मचार्यांना प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्थांचा अभाव.

(ब) सहकारी संस्थांच्या असमाधानकारक कामकाजामुळे, कार्यक्षम कर्मचारी त्यांच्याकडे आकर्षित झाले नाहीत.

९) व्यावसायिकतेचा अभाव:— व्यावसायिकता एखाद्या व्यक्तीला सोपवलेली कर्तव्ये पार पाडण्यासाठी उच्च स्तरावरील कौशल्ये आणि मानकांचे सह—अस्तित्व प्रतिबिंबित करते. प्लेसमेंट आणि कौशल्याची योग्य प्रणाली नसल्यामुळे सहकारी बँकांमध्ये व्यावसायिक व्यवस्थापनास अडथळा येतो.

सहकारी क्षेत्रातील बँकांच्या विकासाकरिता सूचना:

आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आणि कार्यक्षम होण्यासाठी सोसायट्यांची पुनर्रचना करून सहकारी संस्थेतील सदस्यांची किमान संख्या ५००० आणि भागभांडवल रुपये ५० लाख असावे. या छोट्या सोसायट्यांचे विलीनीकरण करून मोठ्या सोसायट्या निर्माण केल्या पाहिजेत. मोठ्या प्रमाणात संसाधने उपलब्ध असल्याने मोठ्या सोसायट्या काही सुविधा मिळवू शकतात, ज्या लहान सोसायट्या मिळवू शकत नाहीत. कमकुवत आणि अकार्यक्षम सोसायट्यांना बंद केले पाहिजे आणि मजबूत आणि कार्यक्षम सोसायट्यांमध्ये विलीन केले पाहिजे. त्यामुळे सोसायट्यांची संख्या कमी होईल यात शंका नाही, पण मजबूत आणि कार्यक्षम अशा मोठ्या सोसायट्यांची स्थापना होईल.

१) जनजागृती मोहीम:— सहकारी चळवळीचा प्रसार करणे आवश्यक आहे. लोकांनी याला सरकारचा किंवा सरकारचा विभाग समजू नये. सहकारी चळवळीच्या फायद्यांबद्दल लोकांना शिक्षित केले पाहिजे. यासाठी विविध स्तरावरील शैक्षणिक संस्था, रेडिओ, टीव्ही, वर्तमानपत्रे, पोस्टर आणि इतर माध्यमांचा वापर केला जाऊ शकतो.

२) मूल्यावर आधारित शिक्षण:— तज्ञांच्या हे लक्षात आले आहे की, जोपर्यंत कोणत्याही संस्थेचे भागधारक काम करत नाहीत आणि नैतिक वर्तन आणि सहकार्याची भावना सुनिश्चित करत नाहीत, तोपर्यंत त्या संस्थेची वाढ होणार नाही. नियंत्रणाची बाह्य साधने व्यक्तींच्या वर्तनाचे नियमन करण्यासाठी कधीही पुरेशी नसतात. त्यामुळे मूल्याधारित शिक्षण हे आपल्या शिक्षण पद्धतीचा भाग बनणे अत्यंत आवश्यक आहे. मूल्यावर आधारित शिक्षण आणि सहकार्याची भावना हा प्राथमिक आणि उच्च शिक्षणाचा भाग झाला पाहिजे.

३) जबाबदारी:— आर्थिक परिणामांचा समावेश असलेल्या समाजाच्या विविध क्रियाकलापांची जबाबदारी स्पष्टपणे परिभाषित केली पाहिजे. आर्थिक समस्या हाताळताना नियमांचे काटेकोर पालन करण्याबद्दल मान्यता देणाऱ्या अधिकाऱ्यांसह सर्व पदाधिकाऱ्यांसाठी प्रतिज्ञापत्र/घोषणापत्र अनिवार्य केले पाहिजे. योग्य संतुलन राखण्यासाठी प्रणाली विकसित केली पाहिजे.

४) कायदेविषयक सुधारणा:— नरसिंहम समितीने आपल्या अहवालात स्पष्ट केले होते की, एक कायदेशीर चौकट तयार करावे. नियमांशी विसंगत पद्धतीने समाजाच्या आर्थिक प्रकरणाशी संबंधित कोणतीही व्यक्ती हाताळत असेल तर त्याला शिक्षा द्याव्यात आणि अतिरिक्त दंडासह गैरवापर केलेली रक्कम त्या व्यक्तीच्या वैयक्तिक मालमत्तेतून वसूल केली जावी. यासाठी सरकारने योग्य ती कायदेशीर तरतूद केली पाहिजे. यासाठी विशेष जलदगती न्यायालये स्थापन करण्यात आली आहेत.

५) कामात पूर्ण पारदर्शकता:— कोणत्याही संस्थेत लोकशाही आणि कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स टिकवून ठेवण्याचे मूळ कारण व्यवस्थेतील पारदर्शकता आहे. समाजाच्या कार्यक्षम कार्यासाठी आणि भ्रष्ट प्रथा टाळण्यासाठी खालील उपाय अमलात आणली जाऊ शकतात.

(अ) सहकारी संस्थांनाही माहिती अधिकार कायद्याच्या कक्षेत आणले पाहिजे.

(ब) सोसायटीचे संचालक होण्यासाठी पात्रतेच्या निकषांमध्ये अनिवार्य तरतुदींचा समावेश असावा.

(क) कोणतीही आर्थिक प्रकरणे हाताळणाऱ्या व्यक्तींच्या टिप्पण्या/नोट्स इत्यादींसह सर्व कागदपत्रे सोसायटीच्या वेबसाइटवर अपलोड करावीत.

निष्कर्ष :

सहकारी संस्थांचे अपयश म्हणजे ग्रामीण भारतासाठी मोठा अपयश ठरेल. या पेपरमध्ये सुचविलेल्या तरतुदींमुळे सहकारी संस्थांच्या स्वायत्त आणि लोकशाही कार्यपद्धतीची खात्रीच होणार नाही, तर सभासद आणि इतर भागधारकांप्रती व्यवस्थापनाची जबाबदारीही सुनिश्चित होईल आणि कायद्याच्या तरतुदींच्या उल्लंघनास प्रतिबंध होईल अशी अपेक्षा आहे.

संदर्भ :

डॉ. देशाई, डॉ. दास्ताने– भारतातील ग्रामीण बॅक व्यवसाय (शेती वित्तपुरवठा), निराली प्रकाशन, पुणे.
प्रा. डॉ. जोशी, प्रा. डॉ. डांगे– बॅकिंग ॲण्ड फायनान्स, फडके प्रकाशन, पुणे.
प्रा. साळुंखे, प्रा. माटे– आधुनिक बॅकिंग आणि वित्तीय पद्धती, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव.
डॉ. कायदे, पाटील– पैसा, बॅकिंग, राजस्व, चौतन्य पब्लिकेशन्स, नाशिक– १३
प्रा. डॉ. मुकुंद महाराज– भारताची वित्तीय प्रणाली, निराली प्रकाशन, पुणे.